

ՀԱՅԿԱԶ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՄՏ. ՆԱԶԱՐՅԱՆՑԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ

Ստ. Նազարյանը հայագիտության մեջ բավականին հանգամանալից ուսումնասիրված հեղինակներից է: Հրապարակի վրա կան արժեքավոր մի շարք մենագրություններ, որոնք որոշակիորեն ամբողջացնում են 19-րդ դարի հայ նշանավոր գործչի հասարակական-քաղաքական և լուսավորչական գործունեությունը¹: Սխալ կլիներ, սակայն, կարծել, թե Ստ. Նազարյանի հայագիտական ժառանգության ուսումնասիրությունն ըստ ամենայնի ավարտված է, մասնավորապես, եթե խոսքը վերաբերում է նրա պատմագիտական գործերի քննությանը:

Ստ. Նազարյանի հասարակական-քաղաքական հայացքների ձևավորման գործում կարևոր դեր խաղաց Ներսիսյան նշանավոր դպրոցում նրա ուսումնառությունը, այստեղ սկսված մտերմությունը իս. Արուսյանի հետ: ...1849 թ. Նազարյանը փոխադրվեց Մոսկվա: Լազարյան ճեմարանում նրան պատվավոր ընդունելություն ցույց տվեցին: Ծառ չանցած, Խաչատուր Լազարյանի օժանդակությամբ 1851 թ. լույս տեսավ Նազարյանի «Յաղագս փորձնական հոգեբանությանն ճառ» վերնագրով գիրքը: Սա հայերեն լեզվով նրա առաջին աշխատությունն էր և թեև գոտ պատմագիտական երկ չէր, սակայն հեռու չէր պատմական հարցերի քննարկումից: Ավելի ճիշտ՝ այն պատմա-բանասիրական բնույթի հրապարակախոսություն էր: Առավել հաջողված մասը գրքի առաջաբանն է, ուր հեղինակը խորհրդածում է, թե «ինչպես ընթացավ Եվրոպան և հասավ այն գերագույն բարգավաճման, որով «բարձր ի գլուխ պարծենում են ավելի քան բոլոր ազգերը»¹: Խորհրդածելով այն հարցերի շուրջ, Նազարյանը դիպուկ բնութագրում է յուրաքանչյուր հայի կոչումը՝ «ճանաչել ու սիրել հայրենիքը, իսկ դա նշանակում է խուզողական մտքով քննել յուր ազգի պիտույքները և աշխատել նրան դարման մատուցանել»²:

Աշխատանքում հնչում է ապագա լուսավորչի պատվիրանը. «Քանի դեռ հայերը կարողություն չունեն իրենց բուն լեզվով մտածելու, խոսել ու գրել՝ չկա նաև ո՛չ հայկական ուսում ու լուսավորություն, և ո՛չ իսկ հայություն: Եվ հայություն առանց հայաբար մտածելու և խոսելու՝ բարբարոսություն է մեր աչքում, որովհետև ազգ և լե-

¹ Տե՛ս Սմ. Ծառագիգ. Հրապարակախոս ձայն. Մոսկվա, 1881, Լեռ. Ստեփանոս Նազարյան. Թիֆլիս. 1902, Մ. Մխիթարյան. «Հյուսիսայայլ» ամսագիրը, Երևան, 1958, Ռ. Կարապետյան. Ստ. Նազարյան: Փիլիսոփայական հայացքները, Երևան, 1976, Ռ. Նանույան, Ստ. Նազարյան, Երևան, 1978 և ուրիշներ:

² Ստ. Նազարյանի երկերը, Թիֆլիս, 1913, էջ ԼԳ:

գու մի են, առանց լեզու չկա ազգ, ինչպես և ազգի լեզուն մի ամբմբռնելի բան է»³։ Այստեղից էլ Նազարյանցի հիմնական գաղափարը՝ ազգ և լեզու, մշտապես մի գաղափար, որն այսօր հատկապես շեշտված արդիական հնչողություն ունի։ Նազարյանցը դիպուկ նկատում է, որ օտար լեզվով հայ երեխաներին լուսավորելը նույնն է, թե «ստանալով սեփական կենդանությունը, օտարի կենդանությամբ ապրել ակործան»⁴։ Նազարյանցի այս գիրքը փաստորեն մի հայտ էր, որում առաջադրված գաղափարները զարգացում ստացան նրա հետագա աշխատություններում։

1853 թ. Նազարյանցը լույս է ընծայում իր առաջին աշխարհաբար գիրքը՝ «Վարդապետարան կրոնի հասարակաց հայախոսությամբ» վերնագրով։ Հեղինակն այստեղ փորձ է անում գնահատել հայ հին պատմագիտությունը և փորձն այդ անում է նախ և առաջ լուսավորական դիրքերից։ «Եվրոպական գիտությունը և արհեստը, գրում է նա, որոնց միջնորդությունովը կարողանային մեր տղայքը ծանոթանալ աշխարհի, բնության և մարդկության որպիսություններին, ուրեմն նորանոր գաղափարներ ստանալ, սնանիլ և ճախանալ այնպիսի տեղեկություններով, որ հոգեպես և մարմնապես պահպանիչ էին ազգի զավակներին, այդպիսի կենդանական և կենդանացուցիչ նյութեր չկան հին մատենագրության մեջ»⁵։ Սակայն, այսուհանդերձ, նա ոչ միայն չի թերագնահատում պատմագիտության դերը հայ մշակույթի զարգացման գործում, այլև հույժ կարևորում է այն։ «Բայց ազգային, հարազատ լուսավորությունն առանց բուն ազգային մատենագիտության սուտ բան է, անարմատ ծառ է»⁶։

Նազարյանցն այնուհետև խորհրդածում է այնպիսի մի կարևոր հարցի շուրջ, որպիսին ապագայնացումն է։ Նա բավականին դիպուկ նկատում է, որ «Հայությունը քարոզելով, հայություն հրամայելով, հայություն պահանջելով ոչինչ բան չի առաջանա»⁷։ Լուսավորիչ-հրապարակախոսը փաստորեն առաջադրում է ազգապահպանման նոր ու իրատեսական ծրագիր. «Մինչև հայոց հայրենասերքը պատվավոր ու քաջալերական ասպարեզ չբանան հայոց զուլակի առջև...գուր և անօգուտ են ամենայն խոսք և խոսվածք»⁸։ Դժվար չէ նկատել, որ Նազարյանցի այս մտքերը մեր օրերում էլ դեռ չեն կորցրել իրենց արդիականությունը։

Թեև մի քանի հոդվածներից բացի, Նազարյանցն այդպես էլ պատմագիտական բնույթի ծանրակշիռ գործ չգրեց, սակայն պատմության և պատմագիտության խնդիրները տեսապես հուզել և հետաքրքրել են նրան։ Պատմության ճանաչողությանը նա տալիս էր հանգուցային նշանակություն։ «Ամեն ազգ, թե նորա պարծան-

³ Նույն տեղում։

⁴ Նույն տեղում, էջ ԺԸ։

⁵ Նույն տեղում, էջ 9։

⁶ Նույն տեղում, էջ 6։

⁷ Նույն տեղում, էջ 10։

⁸ Նույն տեղում։

քը, և թե նորա ամոթը, հետևանք է նրա պատմության, ասել է այն գործերի ու անցքերի, որ եղած են ազգի կյանքի մեջ և այսպես ով որ կամի ծանոթանալ յուր ազգի որպիսությանը, պարտական է ուսանել դորա պատմությունը, դորա անցյալը, որի մեջ դրած է և յուր հատուկ ներկայի բանալին, այսինքն, հասկանալով անցած գնացածը, կարող է հասկանալ նա և ներկայի խորհուրդը»⁹, - գրում է Նազարյանցը «Հայաստան» հոդվածում:

1844 թ. Կազանի համալսարանի «Տեղեկագրի» առաջին համարում տպագրվում է Նազարյանցի «Թոռուցիկ հայացք հայ մատենագրության մինչև 13-րդ դարը» ուշագրավ հոդվածը: Հեղինակն ամենուր ընդգծում է հայերի՝ մատենագրության հանդեպ ունեցած սերը. «Հայ մատենագիրների անընդհատ շարքն անառարկելիորեն ամպացուցում են,- գրում է Նազարյանցը,- որ չորրորդ դարից սկսած մինչև մեր օրերը, չափազանց սուղ միջոցներով, պետականությունից զրկված պայմաններում... հայերն անդիմադրելի մի ուժով ամենուր հիմնել են իրենց գրադարանները: Ուր էլ որ հաստատվել են նրանք, հրատարակել են իրենց գրավոր հուշարձանները և ակնհայտորեն ամպացուցել իրենց ջերմ սերը գիտությունների վերածնության հանդեպ»¹⁰: Նազարյանցն այստեղ առանձնակի շեշտում է հայ պատմիչների գործերի համաշխարհային նշանակությունը. «Հայ մատենագիրների շարքում,- գրում է նա,- հատկապես կարևոր են այն պատմիչները, որոնք մեր հայրենիքի պատմությունը ծանոթացնելուց զատ, հաճախ լրացրել են մեր տեղեկությունները ասիական ժողովուրդների ճակատագրի մասին»¹¹: Ավելին, Նազարյանցը գրում է, որ հայ պատմիչների գործերը «իրադարձությունների մկարագրության իրենց ճշմարտացիությամբ ու խոսքի մշակվածությամբ՝ նույնիսկ գերազանցում են արաբական, պարսկական և բյուզանդական կենսագիրներին»¹²:

Հայ պատմագիտության զարգացումը Նազարյանցն, անտարակույս, կապում էր նախ՝ քրիստոնեության ընդունման, ապա և հայ գրերի գյուտի հետ. «Հայերն այս իրադարձությանը, որպես քրիստոնեական ժողովուրդ, բոլոր փոթորիկներով հանդերձ, որոնք չորրորդ դարից սկսած ալեկոծում էին Փոքր Ասիան և հատկապես Հայաստանը, պարտական են իրենց ինքնատիպության պահպանման համար»¹³: Նազարյանցն այնուհետև առանձին-առանձին ներկայացնում է հայ պատմիչներին, բնութագրում նրանց գործերը, կարևորում նրանց նշանակությունը ինչպես հայոց պատմության, այնպես էլ հարևան երկրների պատմության ուսումնասիրության համար: Ընդ որում, հայ պատմագիտության ոսկե դարը Նազարյանցը համարում է ոչ միայն հինգերորդ դարը, ինչպես ընդունված է մեզանում, այլ բերում և հասցնում է մինչև 13-րդ դար, երբ «խավարն ու տգիտությունը խլացրեցին հայ ժողովրդի երբեմ-

⁹ Նույն տեղում, էջ 40:

¹⁰ Տե՛ս Սո. Նազարյանց, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1996, էջ 10:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 10:

¹² Նույն տեղում:

¹³ Նույն տեղում, էջ 15:

մի առույգ ոգին», և Մխիթարյանների հիմնադրումով միայն Նազարյանցի կարծիքով. «հայերի մեջ կրկին արթնացավ հոգևոր և կրոնական կյանքը»¹⁴:

Նազարյանցի ռուսերեն լեզվով գրած մյուս հրապարակումը ևս պատմագիտական շունչ ունի՝ «Հայկյան գրերի պատմության տեսությունը մորագույն ժամանակներում»: Այն մախորդի տրամաբանական շարունակությունն է: Ներկայացված և քննության է ենթարկված 14-18-րդ դարերի հայ պատմագիտությունը: Հեղինակը հատկապես առանձնացնում է 18-րդ դարը և նրա հետ է կապում հայագիտության մոր վերելքը: Այստեղ էլ Նազարյանցը բարձր է գնահատում Մխիթարյանների կատարած դերը հայագիտության զարգացման գործում:

«Թուրքիկ հայացք հայոց հին պատմությանն ընդհանրապես» հոդվածում Նազարյանցը գրում է. «Վերջին ժամանակներում հայոց հին պատմությունը կորցրել է այն մեծագույն բնութագիրը, որը մա պահպանել է երկար դարեր»¹⁵: Հեղինակը սակայն գտնում է, որ կապված լինելով հին աշխարհի բոլոր կարևորագույն իրադարձությունների հետ, «Հայաստան, ամկասկած, գալիք սերունդներին թողել է իր գոյության փայլուն մի բնութագիր»¹⁶: Նազարյանցն այնուհետև համառոտ ներկայացնում է հայոց պատմությունը: Սակայն պնդել, թե այն լուրջ քննարկման է ենթարկված հեղինակի կողմից, սխալված կլինենք: Նազարյանցը հաճախ շփոթում է հայոց գահակալներին և նրանց թագավորության տարիները, իսկ կիլիկյան Հայաստանի պատմությունը, որով և ավարտվում է ակնարկը, համարել է Հին Հայաստանի պատմություն:

Պատմագիտական տեսակետից հատկապես արժեքավոր է հոդվածի վերջին հատվածը: Նազարյանցը գրում է. «Պատմական դեպքերը ցույց են տալիս, որ ազգերի մոտ, որոնք երկար ժամանակ տառապել են օտարի լծի տակ, ազգային զգացումներն ու հայրենիքի նկատմամբ սերը թուլանում է և ի վերջո անհետանում» տիրապետող տարրի ազդեցության տակ: Այս օրենքի համաձայն, հայերը, ինչպես երևում է, պետք է ընդմիջտ կորցնեին իրենց հայրենիքի նկատմամբ հավատարմության զգացումը և ազգային կերպարը...»¹⁷: Այստեղից էլ հեղինակի գլխավոր հետևությունը. «Այս ամենով հանդերձ, շարունակում է Նազարյանցը, Հայաստանը մինչև օրս պահպանել է իր մեծության շատ գծեր... ուր էլ որ գտնվել են հայերը, ռազմական թե քաղաքացիական ծառայության մեջ, նրանք պահպանել են իրենց ազգային հետքերն ու հայրենիքի փառքի մասին եղած հիշողությունը»¹⁸:

Հրապարակման մեջ Նազարյանցը հանգամանորեն ներկայացնում և գնահատում է եվրոպացի գիտնականների մպաստը հայագիտության զարգացման

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 30:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 151:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 159:

¹⁸ Նույն տեղում:

խնդրում: Ընդ որում, հեղինակը միայն գովեստի խոսքեր չի շոյալում նրանց հասցեին: Նա հաճախ բանավիճում է նրանց հետ, արտահայտում հարցի մասին սեփական տեսակետը. «Որքան էլ որ որոտալից լինի Սեմ-Մարտենի փառքը գիտական աշխարհում և որքան էլ որ մեծ լինի նրան պատկանող պատիվը,- գրում է Նազարյանը,- այս ամենը սակայն չպետք է զինաթափի մեզ՝ իրավացի և անշահախնդիր քննադատության համար: Եվ չնայած տեղին չէ այստեղ երկար ու բարակ խոսել այն սխալների մասին, որոնք ակնհայտ են Հայաստանի մասին նրա նկարագրություններում, միևնույն ժամանակ, անհրաժեշտ ենք գտնում եվրոպացի գիտնականի ուշադրությունը հրավիրել այն դիտողությունների վրա, որը կատարել է հայկական հնությունների լիիրավ դատավորներից մեկը՝ Ղ. Ինճիճյանը»¹⁹: Նազարյանը այնուհետև ըմբերցողիկ է ներկայացնում այդ դատողությունները և, ինչպես երևում է շարադրանքից, համակրանքը հայ պատմագետի կողմն է:

Գրեթե բոլոր և հատկապես հրապարակախոսական բնույթի աշխատություններում, հստակորեն ուրվագծվում է Նազարյանի պատմական մտածողությունը: Դրա խոսում վկայությունն է «Հայկական լեզվի խորհուրդը» հոդվածը, որով բացվում է 1913 թ. Թիֆլիսում հրատարակված նրա երկերի ժողովածուն: Թվում է, թե հիմնական մյուսը պետք է վերաբերեր հայոց լեզվին, սակայն այն շեշտված հրապարակախոսական-պատմագիտական ուղղվածություն ունի: Հեղինակն իր մտահոգությունն է հայտնում հայ ժողովրդի ապագայի հանդեպ և առիթը բաց չի թողնում կոչ անելու իր «եղբայրակիցներին»՝ ապրելու ազգի հոգսերով և ամեն կերպ սատար կանգնելու նրա ճակատագրին. «Թե մենք որպես ազգի անդամներ,- գրում է նա,- որպես ազգի տղամարդիկ, որպես հասարակաց ազգի պաշտոնյաներ, որպես բանական և բարոյական էակներ, ի՞նչպես ենք լցուցանել մեր պարտականությունը, ի՞նչ ազգասիրական գործ ենք կատարել, ի՞նչ ճշմարտություն ենք առաջ տարել, և ի՞նչ մոլորություն ենք անհետացրել ազգի մեջ, ի՞նչ կատարելություն ենք ստացել մենք և ո՞ր պակասություններից ենք հրաժարվել, և արդյոք ազգի իմացական և բարոյական դրությունը փոքր ի շատե բարվոքացե՞լ է մեր հատուկ խնամատարությամբը»²⁰: Կամ արդյո՞ք արդիական չի հնչում Նազարյանի հետևյալ միտքը. «Հայրենիքը լեզու առած հարցնում է այսօր ժողովրդի բոլոր անդամներից, թե՛ հասարակականից, թե՛ ունևորից, և թե՛ չունևորից, թե՛ հոգևորից, և թե՛ աշխարհականից, որովհետև ամենքն ազգի որդիք են և ունեն իրենց առանձին պարտականությունները դեպի նա. ինչ բարի գործերով կամ խոսքերով առաջադեն ենք կացուցել ձեր ազգը, ձեր Եկեղեցին...»²¹: Նա կշտամբանքով նկատում է, որ եթե «նյութական գործի մեջ այդպես խելոք է հայը, բայց հոգևորի մեջ կամի անգործ մնալ և բոլոր հոգաբարձությունը Աստծոյ հրաշքին թողուլ»²²:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 93:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 2:

²¹ Նույն տեղում, էջ 3:

²² Նույն տեղում, էջ 5:

Ուստի պատահական չէ, որ լուսավորական գաղափարների տարածման խնդրում Նազարյանը կարևոր տեղ է հատկացնում պատմությանը: Այսպես, Նազարյանի ծրագրի համաձայն «Հյուսիսսփայլի» երկրորդ բաժինն ամբողջովին պետք է նվիրեր պատմության հարցերին. «Սորա մեջ կպարունակվին համաշխարհային պատմության վերա ճառեր, ուշադիր լինելով ուսաց ազգի պատմությանը: Այստեղ լինելու են հիշատակի արժանավոր անցքերը համաշխարհային պատմության մեջ, վարքագրական պատկերացույցք երևելի մարդերի թե՛ Եվրոպայի, թե՛ Ասիայի, և թե՛ Ռուսաստանի մեջ հատկապես: Հայրենական ազգի պատմությունը, ինչքան որ Հայք կարողացել են գործ կատարել աշխարհի հրապարակումը, քաղաքական հանդեսի մեջ, պիտո է այստեղ ավանդվի ազգին, ցույց տա հայերին յուրյանց մախահարց արդյունարարությունը և վնասարարությունը ազգին, մոցա պարծանքը և ամոթը, որպես ուսումն ու խրատ հետագա հայերին»¹: Համաձայնվենք, որ Նազարյանը ճիշտ է հասկացել ու ըմբռնել պատմության դերն ընդհանրապես, իսկ հայոց պատմության խնդիրները՝ առավելապես:

Սեփական ժողովրդի պատմության իմացությունը Նազարյանը դիտում է ոչ թե սոսկ որպես գիտելիքների իմացություն և պատմական անցքերի մասին տեղյակություն, այլ նրանում տեսնում է ներկայի և ապագայի խորհուրդը, գործունեության ուղեցույց. «Ով որ կամի ծանոթանալ յուր ազգի որպիսությանը, - գրում է նա մույն «Հայաստան» հոդվածում, - նա կուսանի այդպես ճանաչել յուր ազգը և յուր անձը, որ ինչպես անբաժանելի անդամ ազգի, կցորդ ու մասնակից է դորա փառքին և դորա անարդությանը... Այս է ահա մի ազգի պատմության խորհուրդը ամենայն մտածող մարդու համար, և այս է մասնավորապես Հայկազյան ժողովրդի պատմության խորհուրդը ամենայն բանական հայի համար մեր լուսավոր դարի մեջ»²⁴: Իհարկե, Նազարյանի այս հրապարակման ոչ բոլոր մտքերն են ընդունելի. որոշ տեղերում պատմագիտական նյութը ուղղակի խեղդվում է հրապարակախոսական հոսանքի մեջ: Օրինակ, նա անտեղի քննադատության է արժանացնում մախորդ դարերի հայ մշակույթը միայն այն բանի համար, որ «Հայոց հնախոս (գրաբար՝ Հ.Հ.) հեղինակների պատմագրությունը անհասկանալի էին մեր ազգին, այլև զանազան պատճառներով դժվարավ ձեռք բերելի մոցա համար»²⁵:

Նազարյանը հավակնություններ է ներկայացնում նաև ժամանակի հայագետների և թերություն է համարում, որ «Հայոց ուսումնականքը Ռուսաստանումը, փոխանակ այդպիսի անհասկանալի հնախոս մատենագիտությունը հայոց պատմության վերա, թարգմանելու աշխարհաբառ և տալու ազգի մարդերին, թարգմանում են դորանք ռուսերեն»²⁶, - գրում է նա: Այդպիսով, Նազարյանն անհարկի թերարժե-

²³ Նույն տեղում, էջ 39:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 40-41:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 41:

քավորում է այն կարևոր իմաստը, որով զբաղված էին 19-րդ դարում մեր անվանի շատ հայագետներ: Բայց չէ՞ որ այդ թարգմանությունների հիման վրա իրենց ձեռքը վերցրին ռուսական մշակույթի նշանավոր շատ գործիչներ՝ հայոց պատմությունը ներկայացնելով ռուս և համաշխարհային ընթերցողին: Իհարկե, վերջին մտքի հետ համամիտ է նաև Նազարյանը, սակայն գտնում էր, որ աշխարհաբար թարգմանելու գործը ևս կարևոր է:

Միաժամանակ հարկ է նշել, որ Նազարյանը 19-րդ դարի հայագետներից առաջինը բարձրացրեց այդ հարցը և իրավացիորեն նկատում էր. «Հայոց պատմությունը ֆրանսիական և ռուս լեզվով տալ հայոց ազգին և հայոց մանուկին, երևում է մեզ մի անբնական, կարգից ու օրենքից դուրս, մի այլանդակ բան: Ոչ մի ազգի մեջ տեսնված չէ... որ իտալացին, ֆրանսիացին և անգլիացին իր պատմությունը և անցած անցքերը օտար լեզվով ավանդեր իր ազգին»²⁷:

Նազարյանը հայագիտության մեջ առաջիններից մեկը զգուշացրեց հայեցի ուսուցմանը սպասվող վտանգի մասին: Իհարկե, դա չէր նշանակում, թե նա ընդհանրապես դեմ էր Ռուսաստանի հետ հարաբերությունների խորացմանը: Ընդհակառակը, հեղինակը Ռուսաստանի հետ դաշինքի և սերտ հարաբերությունների կողմնակիցն էր, սակայն իրավացիորեն գտնում էր նաև, որ ռուսականացումը տանում է դեպի ապագայնացում: Ե. Ֆրանգյանի գրքում մի այսպիսի փաստ կա. «1870 թ. Կ. Եզյանին գրած նամակում Նազարյանը գրում է, թե «իմ շրջահայաց քննությամբ, Ռուսաստանի ազդեցությունը հայերի վրա այնքան խորին է եղած մինչև օրս, որ հայոց բերանում հայերեն խոսք մնացած չէ»²⁸: Ապագայնացման վտանգի առաջն առնելու միակ և գորավոր միջոցը Նազարյանը տեսնում էր հայերի մեջ ազգային լուսավորություն տարածելու մեջ. «Ազգային լուսավորությունը միայն կարող է հոգի և գորություն տալ ազգին՝ դիմանալու օտարի կլանողական բռնությանը»²⁹, - գրում է նա: Այդ պատճառով էլ նա պահանջ է դնում, որ հայ մանուկն իր կրթությունը ստանա «ազգային օրինավոր դպրոցում»³⁰ և հետո միայն գնա ռուսական կամ եվրոպական բարձրագույն դպրոց ուսանելու: Նկատելով այդ վտանգը, Նազարյանը հորդորում է գիտակցական կոիվ մղել ապագայնացման դեմ և այդ կոիվը, նրա կարծիքով, պետք է տանել ազգովին:

Պատմագիտական առումով առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում նրա «Հայերի կոչումը մարդկության մեջ» արժեքավոր հոդվածը: Վերջինս վկայում է այն բանի, որ Նազարյանին լրջորեն անհանգստացնում էին հայերի նկարագրում արմատացած բացասական որոշ հատկությունները: Միանգամից ասենք, որ հարցը քննարկելիս, հեղինակն անձնական մղումներ չի ունեցել, այլ առաջնորդվել է

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 41-42:

²⁸ Տե՛ս Ե. Ֆրանգյան, Հայ հասարակական միտքը, Կաթիլ, 1928, էջ 71:

²⁹ Տե՛ս Նազարյան, Երկեր, էջ 127:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 94:

բացատրական ընդհանուրի՝ ազգային մշակույթի զարգացման, հայ ժողովրդի հավաքականության գործընթացի և ազգաշինության շահերով: Ինչպես այլ, այնպես էլ այս հիմնահարցը վերլուծելիս Նազարյանը հանդես է բերում պատմաքննական մոտեցում: Դիտարկելով և քննելով իրեն մտահոգող մշված երևույթները պատմական տեսանկյունից, նա ցույց է տալիս դրանք ծնող պատճառները: Նա ցավով է մշում, որ անմիաբանությունն ու անհամերաշխությունը հայերի ազգային բացասական մկարագրի ամենատարածված գծերից մեկն է, որն իր կործանիչ դերն է ունեցել մեր պատմական անցյալում և դժբախտաբար նաև հետագայում և երեկուգեք, նաև մերկայումս: «Հայոց ազգը այն հմության դարերումը, երբ նա ուներ փոքր ի շատե քաղաքական կյանք, թագավորություն և քաղաքական տնտեսություն, ունեցել է արդարև քաջ տղամարդեր, անձնադիր հայրենասեր անձինք, բայց միաբանություն, համաձայն և համաշունչ գործակատարություն շատ փոքր, կամ երբեք ոչ. ազգի մախարարական տները... անխորհրդաբար աշխատել են միշտ և միշտ սահմանափակել ու նեղացնել թագավորի իշխանությունը, և այդպես թուլացնել բոլոր թագավորության գործությունը. շատերը իրենց անձնական օգուտը բաժանելով ազգի օգուտից, մատնիչ ու դարանագործ են եղել միմյանց և այդպես վնասել են իրենց և հայրենիքին»³¹:

Նազարյանցն, իհարկե, յուրովի է բացատրում երևույթի պատճառները: Նա հանդմուռ է հայտնում, որ պատմական և հասարակական միջավայրն իր դրոշմն անպայմանորեն թողել է ոչ միայն անհատների, այլև ժողովուրդների ու ազգերի հոգեբանության վրա: Հայությունը բազում դարեր ապրելով օտարի անարգ ու բռնակալ լծի տակ, անխուսափելիորեն ձեռք է բերել զանազան բացասական հատկություններ՝ «կորուսել է խոսելու սովորությունը, մտածելու կարողությունը» և իր գոյությունը պահպանելու համար «ուսել է միայն խորամանկություն և խարդախություն՝ իբրև միակ պաշտպանողական զենք մի ստրուկ ազգի ընդդեմ յուր տանջող և անհիշալ բռնակալի»³²: Ուստի, Նազարյանցն այն կարծիքն է հայտնում, թե «Հայոց ներկա դրությունը չէ մի պատահական բան, մի անիրավ ընթացք բախտի կողմից դեպի Հայկի որդիքը, այլ մի հարկավոր հետևանք մոցա թույլ և անմշան պատմական կյանքի»³³:

Իհարկե այս ամենը հեղինակը մշում է առաջին հերթին դասեր քաղելու, շտկելու, վերակառուցելու մպատակով. «...այսօր մեր ազնիվ եղբայրքը, - գրում է նա, - յուրյանց անձնական ախտերը վեհանձնությամբ զոհ բերելով հայրենիքի սեղանի վերա, դառնան մի կամք, մի հոգի, մի սիրտ հայկական ավերակ տունը շինելու համար»³⁴:

³¹ Նույն տեղում, էջ 88:

³² Նույն տեղում, էջ 136:

³³ Նույն տեղում, էջ 147:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 41:

Դրանումն է Նազարյանցի մեծության չափանիշը: Նա ուշագրավ մեկնություն է տալիս մասնավորի և ընդհանուրի, անհատ գործչի և համազգային հասկացության փոխհարաբերությունների հարցին: «Ուրացող Մերութաններ և Վասակներ, քաջ ու հոյակապ հայրենասեր Վարդաններ և Սմբատներ կանգնած են այստեղ միմյանց հանդեպ»³⁵, «ոչ ոք կարող չէ ուրանալ հայերի քաջությունը և արիական գործերը պատերազմի մեջ,- գրում է նա,- բայց ցավելի է ասել, որ այդ առաքինական հատկությունները ավելի օգնել են օտարներին, քան թե իրենց: Ահա այս է պատճառը, որ հայոց ազգը արդարև եղած է մի քաջ ազգ, բայց համարյա թե մուլմպես միշտ թույլ և հնազանդ ազգ... Ով չի կարող լինել իր առաջնորդը, նա կարոտ է օտարի առաջնությանը»³⁶:

Նազարյանցը հպարտությամբ ընդգծում է, որ հայոց ազգը կորած չէ, «եթե ինքը իր անտոությամբ չկամի կորուսանել իր անձը: Հայոց ազգը կորած չէ. նա ունի աշխարհի հրապարակի մեջ կատարելու մի օր մի մեծ և գեղեցիկ խորհուրդ»³⁷: Սկզբում մուլմիսկ թվում է, թե Նազարյանցը սրտնեղած է, զայրույթով է լցված, անգամ ողբում է իր ազգի դրությունը, ուզում է «խաչ դնել» այդ «տմարդի ժողովրդի վերա», սակայն վերջում հայ ժողովրդին առաջընթացի կոչ է անում: Ուրեմն ո՞րն է, Նազարյանցի կարծիքով, հայերի կոչումը մարդկության մեջ: Հեղինակը միանշանակ պատասխանում է. «Հայոց ազգը ունի մի մեծ ու հոյակապ կոչումն... հայոց դրությունը *իր եկեղեցական կենտրոնովը* շատ մոտ հաղորդակից լինելով միմյանց հետ ազգաբար, ցուցանում է անչափ շատ հարմարություններ և *երաշխավոր է հայերի առաջադիմության համար*»¹: Իր խոսքերով ասած, Հայաստանն այն «խմորն է, որ դրած է Ասիայի եռացող մյուսների մեջ, որ հոգեղեն կյանքի համարյա թե մեռած ծիլերը զարթեցնեն և կենսագործեն»³⁹:

Նազարյանցը, խոստովանելով ազգի բարեմասնությունները, առանց կշտամբանքի չի թողնում և նրանց, ովքեր իրենց մի կտոր անձնական օգուտի համար հերքում են ամեն նոր կարգ ու առաջադիմություն, որոնց համար չկա ո՛չ հայրենիք, ո՛չ ճշմարտության գաղափար: Հոդվածի գլխավոր գաղափարն այն է, որ հայերը պիտի կատարեն իրենց գլխավոր խորհուրդը՝ ընդունելով եվրոպական լուսավորություն, այն տարածեն Ասիայի մեջ: Նազարյանցը հարցնում է՝ կա՞, արդյոք, մեր ազգի մեջ մի համապատասխան կշիռ և ուժ, որը կարողանա իրագործել այդ գաղափարները: Նրա կարծիքով, այդ բարոյական ուժը կարելի է մասամբ համարել «*Հջ-միածնի հայրապետական Աթոռը... Եկեղեցին պիտի լինի իմացական և բարոյական կրթության պարագլուխ առաջնորդը... Հարազատ քրիստոնեական Եկեղեցին*

³⁵ Նույն տեղում, էջ 88:

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 91:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 93-94:

³⁹ Նույն տեղում:

պիտի հարկավորապես ուրախանա ամենայն իմացական հառաջադիմության վերա և չվախենա լուսավորությունից»⁴⁰:

Նազարյանցի պատմագիտական հիմնական գործերից է նաև «Պատմություն հայոց ազգի» հոդվածը: Այն տպագրվել է 1860 թ., «Հյուսիսափայլի» առաջին համարում: Ժիշտ է, հեղինակի հայոց պատմությունը գրելու մտադրությունն այդպես էլ չիրականացավ, սակայն ներածականը, համեմայն դեպս, նա հասցրեց շարադրել: Ինչպես երևում է «Հյուսիսափայլի» հետագա համարներում տպագրված հոդվածներից, Նազարյանցը հայոց պատմության մի քանի հանգուցային հարցերի վերաբերյալ արտահայտել է իր կարծիքը, և ինչպես նշում է Լեոն, «...կարելի է ասել, թե շատ հետաքրքրական կլիներ այդ հայոց պատմությունը և նման չէր լինի գոյություն ունեցող պատմությունների: Նազարյանցը կգնար ընդհանուր հոսանքի, ընդհանուր հասկացությունների դեմ և շատ ինքնուրույն, լուրջ հայացքներ կտար մեզ»⁴¹: Սակայն նա այդպես էլ բավականացավ միայն առաջաբանով և չշարունակեց այն:

Մենք համամիտ չենք նաև Լեոնի այն կարծիքին, թե «Նախաբանը ոչինչ արժանավորություն չունի»: Անընդունելի է նաև Լեոնի տեսակետը, թե հեղինակը վերցրել ու թարգմանել է ոռու աննշան հեղինակի գրվածքը:⁴² Նազարյանցը առաջիններից մեկն էր, որ մտածում էր հեռանալ այն ոճից, որը բնորոշ էր ժամանակի հայոց պատմագրությանը. «Հայոց պատմիչքը, գրում է նա, դեռևս գտած չեն բուն պատմական ոճը, թեև արդարև դա մի հեշտ բան չէ և ստացվում է միայն մեծ կրթությանը և ուշադիր ուսումնասիրությանը հին և նոր ժամանակների ընտիր գաղափարների»⁴³: Հետագոտելով հայոց նոր պատմագիտությունը, նա հանգում է այն մտքին, որ վերջինս «խրված է տղայական կոշիկների մեջ, որովհետև դորա հեղինակները մինչև այսօր եղած են արեղա մարդիկ»⁴⁴:

Նազարյանցը «Պատմության» առաջաբանում կարևորում էր հայոց պատմության ուսումնասիրության նշանակությունը, քանի որ «մարդու մտածող հոգին կարող լինելով մի անընդհատ սննդառության, ստիպված է որոնել իր համար կենսապահական նյութեր և պիտո է տարածել իր հայացքը մոտավոր ներկայից դեպի անցյալը»⁴⁵: Միանգամից նշենք, որ Նազարյանցը քննադատական վերաբերմունք ունի անցյալի մեր պատմական դեպքերի նկատմամբ և դառնացած նշում է, որ ներկա «դրությունը չէ մի պատահական բան, մի անիրավ ընթացք բախտի կողմից դեպի Հայկի որդիքը, այլ մի հարկավոր հետևանք մոցա թույլ և աննշան պատմական

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 117, 118:

⁴¹ Լեո, Սո. Նազարյանց, Երևան, 1987, հտ. 6, էջ 96:

⁴² Նույն տեղում, էջ 97:

⁴³ Տե՛ս Սո. Նազարյանց, Երկեր, էջ 166-167:

⁴⁴ Նույն տեղում:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 147:

կյանքի մոցա անքաղաքացեալ կառավարության հայոց անիմաստներ բարք ու վարքի, մոցա կործանիչ անմիաբանության և ընդհանուրի օգտին միշտ վնասակար, անմիտ մասնավոր անձնասիրության... երբ հայրենիքը պահպանելու համար պիտո է լսելին և պապանձելին առանձնական ախտերը...»⁴⁶։ Ցավով մշելով այս ամենը, Նազարյանը միաժամանակ միաբանության կոչ է անում և այստեղ է տեսնում ազգի բարվոք ապագան. «Հայոց թշվառ ներկայի ծնող մայր է մույնիսկ ազգի անցյալը և այդ թշվառ ներկան - եթե հայոց ազգը միաբան հոգատարությամբ և ամենաջան աշխատասիրությամբ չբարվոքե դորան, կծնանի մի ևս առավել թշվառ և անմխիթար ապագա»⁴⁷։

«Հյուսիսափայլի» վերջին համարներից մեկում հրապարակվեց Նազարյանի «Ազգային թշվառություն» վերնագիրը կրող հոդվածը։ Հեղինակն այստեղ քննարկում է արևմտահայերի ազգային Սահմանադրությունը և փորձում է տալ նրա գնահատականը։ «Հյուսիսափայլի» խմբագիրը, ողջունելով ազգային Սահմանադրությունը, խորին դրվատանքով է խոսում նրա հեղինակների մասին։ Քննելով սահմանադրության շուրջ ծագած հասարակական-քաղաքական պայքարը՝ Նազարյանը հղացնում է մի մշանավոր միտք, որն, անշուշտ, արժանի է ուշադրության. «Մենք միշտ դատապարտել ենք,- գրում է նա,- երբ մի մարդ որոնում է օտարի պաշտպանությունը, բայց մույնպես դատապարտել ենք և դեռևս պիտի դատապարտենք ազգային անպիտան գործակարգը, որ յուրյանց լուծը օտարի լծից առավել ծանրացնելով, ստիպում են խեղճ ազգը օտարի լծի վերա մայել, որպես մի երանացուցիչ քաղցր բեռի վերա։ Մեր ազգի բոլոր թշվառության աղբյուրը այս բանի մեջ է ահա»⁴⁸։

Այսպիսով, քննելով Նազարյանի պատմագիտական հրապարակումները, կարելի է առանձնացնել չորս կարևոր մոտեցումներ, որոնք կարմիր թելի պես անցնում են նրա հոդվածների միջով.

Առաջին՝ «...Հայերը միշտ ունեցել են իրենց համար և ունին այժմ ևս մի անդրծելի սեր դեպի հայրենիքը. դեպի լեզուն, իրենց սովորությունները, դեպի քրիստոնեությունը... Եկեղեցին պիտո է լինի իմացական և բարոյական կրթության պարագլուխ առաջնորդը... այդ գաղափարը կպարզվի և կպայծառանա և կպտղաբերի արժանի քրիստոնեական գործեր, կազմվացնե հայոց հոգին և սիրտը և մորափետուր կգարդարե մոցա կյանքը, և ընդունելով յուր մեջ հարազատ քրիստոնեության և ճշմարիտ լուսավորության սերմերը, կտանե նրանց ասիական աշխարհումը, մահու սովերների մեջ մատած ազգերին»⁴⁹։

Երկրորդ՝ «...Հայոց ազգը արդարև եղած է մի քաջ ազգ, բայց համարյա թե մույնպես միշտ թույլ, օտար իշխանության ստրուկ և հնազանդ ազգ, և աշխարհի

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 147-148։

⁴⁷ Նույն տեղում։

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 359։

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 93, 117-119։

կարգը միշտ այնպես է, որ մի մարդ կամ ժողովուրդ չկարողանալով յուր բանակա-
նությանը կատարել ինքը յուր անձը, պիտո է հարկավորապես հնազանդ օտա-
րին: Ով չի կարող լինել առաջնորդը, նա կարոտ է օտարի առաջնորդությանը»⁵⁰:

Երրորդ՝ «Ժամանակը թևավորված թռչում է, և մեր կյանքի օրերը մոտ հետ
միասին, ամենայն ժամ մի քայլափոխ մոտեցնելով մեր գերեզմանի դռանը: Եկեք ա-
պա, մի քանի րոպե ոտք հաստատենք այստեղ և իբրև բանական էակներ, իբրև
մտածող քրիստոնեայք, իբրև անդամ մի ազգային հասարակության, առաջար-
կենք մեզ այս հարուցածը. ուստի՞» է մեր գալուստը և ո՞ր է մեր երթը»⁵¹:

Չորրորդ՝ «Ուրացող Մերուժաններ ու Վասակներ, քաջ և հոյակապ հայրենասեր
Վարդաններ և Սմբատներ կանգնած են այստեղ միմյանց հանդեպ: Ոչ ոք կարող չէ
ունենալ հայերի քաջությունը և արիական գործերը պատերազմի մեջ, բայց ցավալի
է ասել, որ այդ առաքիանական հատկությունը ավելի օգնել են օտարներին, քան թե
իրենց...»⁵²:

«Հայոց ազգը կորած չէ. նա ունի աշխարհի հրապարակի մեջ կատարելու մի օր
մի մեծ և գեղեցիկ խորհուրդ: Հայոց ազգը վերաբերությամբ դեպի ի Ասիա, ունի մի
մեծ և հոյակապ կոչումն. մորան կարելի է համարել այն խմորը, որ դրված է Ասիայի
եռացող նյութերի մեջ, որ հոգեղեն կյանքի համարյա թե մեռած ծիլերը զարթնեցնե-
ն և կենսագործեն...»⁵³:

Այսպիսին են Նազարյանցի պատմագիտական մտածողության գլխավոր արդ-
յունքները: Մեծարել ազգային պատմության լուսավոր դրվագները՝ չի նշանակում
քողարկել նրա անցյալի կամ ներկայի մոռալ էջերը: Զգոնացնելով հայերի ինքնա-
գիտակցությունը և այն ուղղելով ամեն տեսակ հնի դեմ, Նազարյանցը եռանդով
վեր էր հանում ազգային պատմության ստվերային էջերը, զգաստացնում նրան:

Իհարկե, Նազարյանցի հայացքները ժամանակին մոլորակներս չընդունվեցին:
Այդ մասին բավականին հանգամանորեն պատմում է Սմբատ Ծաֆազիզը «Հրա-
պարակախոս ձայն» գրքում, որը հատուկ գրվեց նրան ժամանակի «գնահատումնե-
րից» պաշտպանելու համար: Ծաֆազիզը Նազարյանցի գործունեությունը մասնեց-
նում է Սահակ Պարթևի հետ, երբ «հինգերորդ դարի կաշառաբեկ և ախտամոլ մախ-
միքը կեղտ անում դնելով մեծ Սահակի վրա, գլորելով աթոռից, որքան և աշխա-
տեին իրենց գործը սուրբ համարել, բայց գալոց ազգը դատապարտեց այդ գործը...
Այսպես՝ Աբովյան և Նազարյանց, Նազարյանց և Աբովյան՝ մեր աչքում համասեռ
բաներ են, երկուսի ևս նպատակը միևնույնն է. երկուսը ևս այլևայլ ճանապարհնե-
րով ծառայել են միևնույն հավիտենական ճշմարտության՝ մորը պիտո է ծաղկի, հի-
մը մեղմանա և տեղ տա: Գալոց ազգը, մի օր ուսումնասիրելով յուր հոգևոր զար-

50 Նույն տեղում, էջ 88:

51 Նույն տեղում, էջ 93:

52 Նույն տեղում, էջ 88:

53 Նույն տեղում, էջ 93:

զացման պատմությունը պիտի ասե. «Ե՛վ Աբովյանը, և՛ Նազարյանը ժամանակի իսկ որդիք էին»⁵⁴: Եվ ժամանակը հաստատեց Ծափազիզի խոսքերի ճշմարտացիությունը:

⁵⁴ Տե՛ս Սմ. Ծափազիզ, Հրապարակախոս ձայն, Մոսկվա, 1881, էջ 3: